

Romsics Ignác

Az első világháború – 100 év távlatából¹

A történelemmel hivatásszerűen foglalkozók és a munkáik iránt érdeklődő intelligens olvasók számára egyre világosabb, hogy az, amit történelmi tudásnak nevezünk, csak ritkán bizonyosság, gyakran inkább valószínűség, s mint ilyen sem állandó. Az új források és az új, vagy csak a korábbtól eltérő szempontok módosíthatják, és gyakran módosítják is azt, amit a múltból emlékezetre méltónak gondolunk, és cáfolhatják azt, amiben addig, mint bizonyosságban hittünk. Sőt, ezen túlmenően, Clio szolgálói egyidőben is képesek ugyanarról az eseményről vagy személyről egymással polemizáló vagy egymást kizáró narratívákat előállítani. Az I. világháború historiográfiája állatorvosi lóként illusztrálja ezt a történetírás értékorientált természetével és történelmi tudásunk képlékenységgel kapcsolatos – kissé talán túlságosan pesszimistának tűnő – megállapításmat.

Az ellenségeskedés befejeződését követő években a történetírás elsősorban a felelősöket kereste, és – csodálatos módon – egyik nemzet történései sem a maguk, hanem rendszerint a volt ellenfél politikusaiban találták meg a vétkeket. Az első hadüzenetet küldő Osztrák-Magyar Monarchia Szerbiát tette felelőssé, amely évek óta zavarta a dunai birodalom balkáni törekvéseit, s amelynek a titkosszolgálat a Ferenc Ferdinánd elleni június 28-ai merényletet megszervezte. Továbbá Oroszországot, amely – miközben július 24-én megegyezésre szólította fel a két felet – már ekkor elrendelte négy katonai körzetben a mozgósítást, noha I. Ferenc József osztrák császár és magyar király hadüzenete csak július 28-án érkezett meg Belgrádba. A győztesek tollforgatói – és az ellenségeskedést lezáró békeszerződésekbe ezt bele is foglalták – ugyanakkor a vesztes központi hatalmak politikusait, elsősorban Vilmos császárt és minisztereit ültették a vádpadra, akik azzal, hogy támogatásukról biztosították a bécsi döntőnkö-

¹ A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Déri Múzeum által rendezett, 2014. szeptember 17–18-án tartott „A Nagy Háború és emlékezete” c. konferencia nyitó előadása.

ket, egy kitöltetlen, biankó csekket adtak ki a kezükből. A valódi ok, hangsúlyozta például 1925-ös könyvében (*Les origines immédiates de la guerre*) a modern szellemű francia diplomáciatörténet-írás atyjának tekintett Pierre Renouvain, – egyébként maga is karját vesztett háborús veterán –, nem is a szarajevói merénylet volt, hanem a központi hatalmak eltökéltsége a háború kirobbantása mellett. *Une guerre ajournée, c'est souvent une guerre épargnée* – írta. Vagyis: az elnapolt háborúból gyakran lesz, lehet megspórolt, elmaradt háború. Itt azonban nem ez volt a cél, hanem a leszámolás. Az akkori magyar történészek törekvése elsősorban arra irányult, hogy Magyarország ártatlanságát dokumentálják. Tekintve, hogy a közös minisztertanács tagjai közül, ahol a döntés megszületett, egyedül a magyar miniszterelnök, Tisza István ellenezte a hadüzenetet, és érvelt a konfliktus diplomáciai úton történő elrendezése mellett, ez nem volt nehéz. Azt, hogy végül Tisza is beadta a derekát, s hogy ettől kezdve a háborús erőfeszítések elszánt támogatója lett, nehezebb volt beismerni.

Ennek a – történészek között folyó – háborúnak maradandó nyomai azok az okmányközlések, amelyeket az egyes nagyhatalmak szakemberei tettek közzé hazájuk 1914 előtti diplomáciai törekvéseiről. Ezek közül kiemelkedik a Szovjetunióban megjelent dokumentumközlés, amely a többitől eltérően mentes volt minden kozmetikázástól. Természetesen nem azért, mert a szovjet történészek és levéltárosok jobbak voltak nyugati kollégáiknál, hanem azért, mert a bolsevista hatalomnak a cári politika lemeztelenítése állt érdekében. Mivel 1918 előtt nemzetközi jogilag Magyarország nem létezett, külügyminisztvere nem volt, s önálló diplomáciai tevékenységet nem folytatott, ilyen vagy ehhez hasonló magyar dokumentumválogatás értelemszerűen nem jelenhetett meg.

A II. világháború után mérséklődött az addig Nagy Háborúnak nevezett konfliktus katonai és diplomáciai története iránti érdeklődés. Teljesen azonban korántsem szűnt meg. A német hadicélokról írott 1961-es könyvében (*Griff nach der Weltmacht*) a hamburgi Fritz Fischer szembeszállt azokkal a továbbélő törekvésekkel, amelyek kisebbiteni próbálták a császári Németország felelősségét az első világháború kirobbantásában, s kimutatta, hogy az expanzív nagyhatalmi célok korántsem csak a szélsőjobboldali pángermán irányzatokat jellemezték, hanem a mérsékelt személyiségeket, így például magát Bethmann-Hollweg kancellárt is. Ezek a tervek széleskörű társadalmi és politikai támogatást élveztek, és alapjában véve nagyon hasonlítottak a II. világháborús náci hadicélokhoz. Fischer munkája indulatokkal teli, hatalmas vitát váltott ki. Indirekt válaszként erre született meg 1963-ban a Heidegger szárnyai alól kinőtt Ernst Nolte első nagyhatalmú munkája (*Der Faschismus in seiner Epoche*), amelyben tagadni vagy legalább is relativizálni próbálta a Német Császárság és a Harmadik Birodalom közötti kontinuitást.

Azt hihetnénk, hogy a háborús felelősségnek ez az önkritikus újragondolása sajátos német jelenség, amely a Hitler bukása utáni szellemi megtisztulás defaszálási hevével, illetve Fischer saját náci múltja miatti vezeklési szándékával magyarázható. Ez azonban csak részleges magyarázat lenne. Egyre távolibb és a jövő szempontjából egyre érdektelenebb eseménnyé válván az elmúlt években más nemzetek történészei is kritikusabban, a hagyományos nemzeti narratíváktól távolodva nyúltak saját idevágó historiográfiai hagyományukhoz. A brit Niall

Ferguson például, aki az ún. kontrafaktuális történetírás talán legismertebb művelője, 1998-as könyvében (*The Pity of War: Explaining World War One*) a konfliktus tíz „mítoszát” dekonstruálta, és egyben felvázolta a történetek lehetséges alternatíváit. Ellentörténeteinek egyike Németország és Nagy-Britannia háborús szerepére és felelősségére vonatkozik. A Fischer és hozzá hasonlóan önkritikus német kollégái által kidolgozott Sonderweg-elmélet minden tételét elutasítva, Ferguson azt valószínűsítette, hogy Németországnak 1914-ben nem támadó, hanem preventív céljai voltak, s a háborút valójában a brit diplomácia kényszerítette a világra. Ha Nagy-Britannia kimaradt volna a háborúból, illetve engedte volna győzni riválisát, akkor már a 20. század első felében kialakulhatott volna valami olyasmi, mint az Európai Unió, s a császári Németország dominanciája alatt az európai kontinensnek egy békés, sikeres és demokratikus fejlődés jutott volna osztályrészül a kommunizmus és a fasiszmus szörnyű tapasztalata nélkül. Jól járt volna Nagy-Britannia is, mert megmaradhatott volna birodalomként és még ma is a világ domináns pénzügyi hatalmassága lehetne.

Az I. világháborúval foglalkozó II. világháború utáni történetírás másik jellemzője, hogy a diplomácia- és a szorosán vett hadtörténet mellett egyre nagyobb számban jelentek meg olyan munkák, amelyek szerzői különböző, addig kevés figyelemben részesített társadalmi és kulturális szempontoktól vezérelve nyúltak a témához. Az egyik első ilyen a francia Jean-Jacques Becker 1977-es monográfiája volt a háború kirobbanásának franciaországi fogadtatásáról. (*1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*). Becker azzal az addig minden országban uralkodó mitológiával szakított, amely túláltalánosította a lakosság háborús lelkesedését. Munkája egy új, addig senki által sem használt forráscsoporton alapult. Az 1914-es francia közoktatásügyi miniszter közvetlenül a háború kirobbanása után minden falusi tanítót és tanítónőt arra kötelezett, hogy számoljanak be lakóhelyük hangulatáról. A beszámolók szisztematikus elemzéséből kiderült, hogy az átlag franciát sokkal kevésbé foglalkoztatta az 1871-ben elvesztett elzászi tartományok visszaszerzésének lehetősége, mint azt a politika által meghirdetett jelszó alapján – *N'en parler jamais, y penser toujours* – gondolni lehetett, s hogy a frontra indulók vidámsága és lelkesedése sokkal inkább magyarázható a bevagonírozás előtt elfogyasztott alkohol mennyiségével, mint patriotizmussal és revánsvágygal.

Az akkori magyar közoktatásügyi miniszter – Jankovich Béla – sajnos nem adott ki ilyen rendeletet, úgyhogy mi nem rendelkezünk ehhez fogható, különleges értékű I. világháborús mentalitástörténeti forráscsoporttal. A megmaradt népi levelek, feljegyzések és naplók azonban hasonló attitűdről tanúskodnak. „Megállj, megállj, kutya Szerbia” – énekelték a pálinkától és bortól felhevült, s a puskacsőbe virágot tűző magyar bakák. Ám akiktől elbúcsúztak, sőt ők maguk is, ha kijózanodtak, nem így gondolkodtak. Tóbiás Ernőné, egy 24 éves hódmezővásárhelyi gazda felesége 1982-ben például így idézte fel férje bevonulását: „Amikor azon a vasárnap délelőtt, úgy tíz óra körül olvastuk a plakátokon a berukkolási parancsot, néhány óra múlva olyan lőtt a város, mint a mögbolygatott méhkas. Délután már százával möntek az emberek a nagyállo-

másra, a főlészólításra. Szomorúan ballagtunk a rárósi úton kifelé.”² A székelyföldi Ditró bevonuló legényeinek és fiatalembereinek nótája ugyancsak a szomorúság és a szorongás hangjain szólt:

*Már énnékem nem sok üdő van hátra,
Fölpakolok, megyek az állomásra.
Itt hagyom az apám, anyám, jó testvéreim,
Meg a szép szeretőmet.*³

Csonka Mihály 70 holdas kiskunhalasi birtokos paraszt 1949-1950-ben papírra vetett élettörténetében nemcsak az elválással együtt járó fájdalomról és a rájuk váró megpróbáltatásoktól való félelemről számolt be, hanem leírta azt is, hogy szerinte kik éltették a háborút: „csirkefogó, csőcselék és csavargó forma emberek.” „Mert józan ember bizony nem örült neki.”⁴

Az 1970-es évek második felétől egyre markánsabban kirajzolódó társadalom- és kultúrtörténeti érdeklődés a Nagy Háború más, addig homályban maradt aspektusait is reflektorfénybe vonta. 1976-os könyvében (*The Face of Battle*) John Keegan azzal teremtett iskolát, hogy a Somme menti csatát merőben szokatlan szempontok alapján vizsgálta. Nem a vezérkarok haditervei és a vezénylő tábornokok meglátásai érdekelték, hanem a hadviselés mindennapjai: a modern fegyverek pusztító ereje, a védekezés technikái és mindenekelőtt az egyszerű katonák viselkedése és érzelmi élete. Jóval később, 1990-ben jelent meg George Lachman Mosse, német-zsidó származású amerikai professzor monográfiája arról, hogy az ölés, amelyet a katonáktól megköveteltek, sőt jutalmaztak őket érte, hogyan brutalizálta a férfiakat és trivializálta szemükben a halált. (*Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*). Tézise szerint a háború 1918-ban valójában nem ért véget, hanem az 1919–1922-es török-görög háborúval, a lengyel-orosz konfliktussal, az orosz polgárháborúval és más, Európán kívüli konfliktusok eszkalálódásával folytatódott, s szinte megszakítás nélkül torkollott a II. világháborúba, amely a Távol-Keleten már az 1930-as évek elején, Észak-Afrikában pedig az évtized közepén elkezdődött. Meglátása szerint minden későbbi rossz – az osztály- és faji ellentétek paroxizmusa, totalitárius berendezkedés, holokauszt – a Nagy Háborúra vezethető vissza. Bár Mosse faktológiai tévedéseire és tézisének vitathatóságára a francia és a brit történészek közül többen rámutattak, műve nagyon fontos hozzájárulás az I. világháborús történeti irodalomhoz. Ezt az is mutatja, hogy 2011-ig négy nyelven 26 kiadásban jelentették meg.

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e Mosse általánosításait vagy sem, kétségtelen, hogy az I. világháborús erőszak a katonák mindennapi életének részévé vált, és az öléssel együtt járó harc fásulttá, közömbössé tette őket. Bár a szem-

² Szentí Tibor: *Vér és pezsgeő. Harciéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Bp., Magvető, 1988. 101

³ *Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz. Csibi Istvánné Siklódi Mária önéletírása*. Szerk. Horváth Arany. Bp., Európa Könyvkiadó, 1985. 10.

⁴ *Csonka Mihály élete és világhépe*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009, Osiris, 145.

benálló felek zsigerből nem gyűlölték egymást, sőt a frontbarátkozásoknak számos változatát ismerjük, ha elérkezett a támadás ideje, és megjött a parancs, akkor nem volt mit tenni. Ilyenkor lőtték, szúrták és vágták egymást. A támadás előtt mindig kaptak alkoholt, amely segítette bátrabbá tenni őket. Az ütközet rendszerint erős ágyútűzzel indult. A tüzéség a Nagy Háború talán legfélelmetesebb fegyverneme volt. Becslések szerint a sebesülések mintegy háromnegyedét okozták a tüzéségi lövedékek repeszei. Az 1916. július 1-ei Somme menti offenzívát megelőző egy hét során csak a brit tüzerek másfél millió bombát lőttek ki a német állásokra. Az ágyúk, valamint az akna- és gránátvetők gyilkos tüze ellen rendszeresítették mindkét oldalon az acélsisakot, amelyet ebben a háborúban alkalmaztak először. A gyalogsági támadás ugyancsak a tüzéség fedezete alatt indult. A szuronyos puskákkal felszerelt és vonalban előnyomuló támadók előtt mozgó „tűzfüggöny” a lövészárkok fenekéhez szögezte a védőket, és megrongálta a lövészárkok elé helyezett drótakadályokat. A senki földjén becsapódott lövedékek hatalmas krátereket hoztak létre, amelyek fedezékül szolgáltak a támadók számára, miközben nehezítették is előnyomulásukat.

A feltűzött szuronnyal támadó gyalogság feltartóztatását nagyban segítették a mindkét oldalon rendszeresített géppuskák és golyószórók, amelyek valósággal lekaszálták az első sorokat. Az amerikai gyártmányú Maxim géppuskák percenként 600 golyó kilövésére voltak képesek. Mivel ezek súlya nem haladta meg a 10-12 kilogrammot, nemcsak a védők, hanem a támadók rohamcsapatai is használták. Ha a támadók – a drótakadályokon átjutva – az ellenség közelébe értek, tojásgránátot, kukoricagránátot és később fanyelű gránátot dobtak a lövészárkokba. A robbanás közvetlen közelében tartózkodók meghaltak, megvakultak vagy megsüketültek. A repeszek – a tüzéségi lövedékekhez hasonlóan – különböző testrészeket szakíthattak le. A háború után ezek pótlására egy egész iparág fejlődött ki. Nemcsak művésztárgyakat gyártottak, hanem állkapcsok, ajkak, orr és fül pótlásával is kísérleteztek. A lövészárkok előtt és a lövészárkokban kezdődött a kézítása, amelyben a bajonettek játszották a fő szerepet. Sáray Ferenc százados, zászlóaljparancsnok így rögzítette az állásaikat ért egyik orosz támadást:

[1916] Augusztus 15-én délután egy órakor tüzet kezd az orosz tüzéség állásainkra, minket is meg-megsrapnellez, végül a fedezékbe szorulunk. Az orosz gyalogság különösen a 7. század előtti holttérben gyülekezik, de másutt is közeledik állásainkhoz. A mi tüzéségünk is dolgozik, de az orosz igen sok, hátulról szorítják őket előre. Az orosz tüzéségi tűz mind erősebb, du. 7 órakor valóságos pergőtűz már. Ennek oltalma alatt gyalogsága eléri drójtainkat, kezdi elvagdálni. 7 óra 30-kor rohamoz, sikerül is a 7. századnál és attól balra betörnie. Ekkor a zászlóaljkiáltósnek parancsot küldök, hogy fújja a roham jelét. Erre már én is a figyelőmbé futottam erős srappnell--tűzben, a zászlóaljkiáltós is adja a jelet, de erre már nincs is szükség, megy a roham, meglepi a betörőket, meg is futnak a muszkák. Az állás előtt közvetlenül 70 orosz halott van, a mély völgyben ennél jóval több.⁵

⁵ Környeyné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban.* Debrecen, 1985, KLTE, Néprajzi Tanszék, 111.

Az ilyen harcban – emlékezett a már idézett Csonka Mihály – „fakírrá, érzéketlenné és olyan mámorossá válik az ember. Amikor teljesen magához tér, olyan, mint amilyen a részegség után szokott lenni. Ekkor gondolkodik csak tisztán: ejnye, ha én is ott maradtam volna a csatatéren, engem is olyan közönyösen szemlélt volna a másik életben maradt, mint én amazokat?”⁶

Az addig használatos fegyverek mellett a háború négy éve alatt számos új harci eszközt fejlesztettek ki. Ezek közé tartozott a mérges gáz, amelyet a németek alkalmaztak először 1915. április 22-én Ypern közelében. Gyilkos fegyver volt, de kevésbé hatékony. A szélirány megváltozása esetén ugyanis nem az ellenfelet, hanem a saját csapatokat veszélyeztette. Másrészt hamar megtalálták és rendszerezítették az ellenszerét: a gázálcot.

A hernyótalpas páncélozott járműveket, melyeket az álcázás miatt neveztek tanknak, vagyis tartálynak, a britek vetették be elsőként, 1916 őszén. Nagyobb változatát nyolc-, a kisebbet négyfős személyzet kezelte. Mivel gyakran meghibásodtak és óránként csak néhány kilométeres sebességgel haladtak, harcértékük korlátozott volt. A nyugati fronton, ahol bevetették őket, főleg a drótakadályok leküzdésében bizonyultak eredményesnek.

Mindkét oldal ismerte és alkalmazta a harci repülőgépet, a németek a léghajót is. Futárszolgálatra, felderítésre, bombázásra és egyes célpontok tűz alá vételére egyaránt használták őket. A kétfedelű, sérülékeny, nagy teher szállítására alkalmatlan, viszonylag lassú és alacsonyan repülő gépek mindazonáltal még csak a légi hadviselés kezdetét jelentették. A pilóták kézzel dobálták a bombákat, és előfordult, hogy pisztollyal lövöldöztek egymásra. Az I. világháború legsikeresebb vadászpilótája a német Manfréd von Richthofen – közismert nevén a „vörös báró” – lett 80 győzelemmel. 1918-as haláláig tartó katonai pályáját és háború alatti szerelmi életét többen feldolgozták.

A nyugati fronton harcoló szövetségesek a háború utolsó szakaszában sikeresen hangolták össze a gyalogság, a páncélosok és a légierő manővereit, amellyel a II. világháború támadó hadműveleteinek tipikus metódusát előlegezték.⁷

A haditengerészetek már a háború előtt kifejlesztették az úszó erődökhöz hasonló, páncélozott és nehézfegyverekkel felszerelt csatahajók (dreadnought) és a tengeralattjárók különböző típusait. A brit és a német flotta egyetlen nagy összecsapása 1916 májusában Jüttländnél döntetlenül végződött. A németek ezután a tengeralattjáró-háborúra helyezték a hangsúlyt, amellyel az ellenük irányuló és kiéheztetésüket célzó tengeri blokádra válaszoltak. A német U-boatok 1917-től minden olyan kereskedelmi hajót felszólítás nélkül elsüllyesztettek, amely a brit kikötők felé tartott. Az Egyesült Államok erre hivatkozva üzent hadat Németországnak 1917. április 6-án. Valószínűleg nem tévedünk azonban nagyot, ha a német tengeralattjárók aktivitását csak ürügynek tartjuk, s a valódi okot a februári orosz forradalom miatt körvonalazódó német győzelem világpolitikai perspektíváinak washingtoni percepciójában véljük megtalálni. Erre utal Robert Lansing külügyminiszter egyik 1915-ös memoranduma, amelynek kulcsmondatai így

⁶ Csonka Mihály: i.m. 146.

⁷ Christian Habbe: A mérnökök versengése. In *Az első világháború*. Szerk. Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe. Bp., Napvilág Kiadó, 2010, 75–79.

hangoznak: „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, sőt még az sem, hogy kiugorjon... Az amerikai közvéleményt fel kell készíteni arra az időre és alkalomra, amikor félre kell majd tennünk semlegességünket, és a demokrácia bajnokai közé kell állnunk”.⁸

A háborús erőszak különleges aspektusa volt, amikor nem katonák álltak szemben katonákkal, hanem katonák a fegyvertelen civil lakossággal. Ennek legsúlymenteljesebb esete a törökországi örmények 1915 és 1917 közötti kitelepítése és jelentős részüknek a lemészárlása volt. Erre a szövetségesek gallipoli partraszállása szolgáltatta az ürügyet. A török hatóságok attól tartottak, hogy a külső ellenség összefog a belső ellenségnek tartott és régebb óta orosz támogatást élvező örmény közösséggel. Soknemzetiségű államuk teljes szétesésétől tartva ezért a népiirtás útjára léptek. A fatális logika szerint ahhoz, hogy saját kiirtásukat elkerüljék, másokat kell kiirtaniuk. A deportálások során és a sivatagban létesített koncentrációs táborokban mintegy 6–800 ezer – az örmény becslések szerint akár másfél millió – ember pusztult el.⁹

Jóval kisebb mértékben ugyan, de a civil lakossággal szembeni erőszakoskodások és véres megtorló akciók más frontszakaszokon is előfordultak. A keleti fronton főleg az orosz hadsereg kegyetlenkedett az ottani zsidókkal, Flandriában a németek a belgákkal és a franciákkal, a Balkánon pedig az osztrák-magyar hadsereg a délszláv lakossággal. Az utóbbinak beszédes illusztrációit találjuk a fiatal bécsi fotótörténész, Anton Holzer 2008-as *Das Lächeln der Henker*, vagyis a *Hóhér mosolya* című könyvében. A brutális akcióknak az áldozatai a helyi polgári lakosságból kerültek ki, akiket „az ellenséggel való cimborálással”, „oroszbarátsággal” vagy „kémkedéssel” vádoltak. A szerző becslése szerint a háború első hónapjaiban a k. u. k. hadsereg által kivégzett polgári áldozatok száma meghaladhatja a 36 ezret. De nem csak emberéletek kioltásában volt tetten érhető a brutalitás. A Szabácsot elfoglaló osztrák-magyar hadsereg Oskar Potiorek tábornagy vezetésével valósággal feldúlta a várost. Házakat fosztottak ki, lakásokat romboltak le, nőket erőszakoltak meg és pogromot rendeztek a lakosság körében. A háború elembertelenítő hatását mutatják az akasztottakról készült fényképek, amelyekről egy-két esetben a kivégzett mellett pózoló katonák mosolyognak ránk.¹⁰ Ezekről a szerbiai osztrák-magyar atrocitásokról és saját, 1914-es őszi élményeiről 1916-ban összefoglaló jelentést tett közzé a lausanne-i egyetem professzora, Rodolphe Archibald Reiss. A kirívóan brutális pogromokat – figyelt fel rá – nem csak a háború mielőbbi befejezésének vágya motiválta, hanem egyfajta felsőbbrendűségi tudat és barbár gyilkolási vágy is munkált a katonákban. Erre utal, hogy számos civilt nem csak meggyilkoltak, hanem szemeiket kiszúrták, hasukat felvágták, vagy bizonyos testrészeiket meg-

⁸ Taraszovics Sándor: Amerikai békeelőkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., Teleki László Alapítvány, 1995, 65.

⁹ Karen Andresen: „Egy nép a vágóhídon”. Az örmények tömeges legyilkolása. In *Az első világháború*, i.m. (2010), 195–197.

¹⁰ Anton Holzer: *Das Lächeln der Henker. Das unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Darmstadt, Primus Verlag, 2008, 24–35, 112–131.

csonkították. Az áldozatok több ezres száma miatt Reiss ezeket nem ad hoc egyéni akciókként, hanem a balkáni-fronton is megjelenő háborús pszichózis tömeges előfordulásaiként értékeli, okát pedig a félelemben látja. Ahogy fogalmazott:

„az osztrák-magyar katonák szerb területre érve, s látva azon embereket, kiket mindig is barbároknak állítottak be előttük, félni kezdtek. És valószínűleg e félelem által, azért, hogy ne őket mészárolják le, követték el első kegyetlenségeiket. Ám a vér láttán bekövetkezett az, amit többször volt alkalmam megfigyelni: az ember vérengző vadállattá változott. A kollektív szadizmus valóságos rohama kerítette hatalmába ezeket a csapatokat.”¹¹

Az erőszak gyakori alkalmazásának és az emberi élet kioltásának tapasztalata sok katonából a polgári világba való visszatérésük után sem törlődött ki. 1926-ban megjelent *Akasztófavirág* című kisregényében Németh László egy alapvetően jó szándékú, de gyilkossági ügybe keveredett dunántúli nagygazda fiának, Pintér Janinak a példáján keresztül meséli el egy ilyen, a világháborúból szerencsésen hazatért, de korábbi életébe beilleszkedni képtelen fiatalembernek, és a háború alatt megváltozott falunak a történetét. Miután a pap „kiprédikálta” szörnyű bűne miatt a templomban, a mise után a fiatalember megvonta a vállát és csak ennyit mondott: „Most firtatják a tízparancsolatot? Emlegették volna a háború alatt. Akkor senki se mondta, hogy ne ölj.”¹² Ha a holokausztnak talán nem is, a háború utáni vörös- és fehérterrornak Oroszországban, Finnországban és Magyarországon kétségkívül ez a háborús tapasztalat volt a mentális háttere.

A történelmi Magyarország területéről a háború négy éve alatt összesen 3,4 millió férfit hívtak be katonának. Magyarországi katonák mindenütt harcoltak, ahol a Monarchia háborúzott: a balkáni és a keleti fronton, az Adriai tengeren és az olasz fronton egyaránt. 1917–1918-ban az Isonzó menti folyóvölgyben és a Doberdo karsztos fennsíkján szolgált a legtöbb magyar baka. A bevonultatott 3,4 millió férfiból a 4. év végére 530 ezer halt meg és 833 ezer esett hadifogságba. A sebesülést szenvedők száma megközelítette a két milliót. A háború összes áldozatának a számát a kutatók 8,5–9 millióra teszik. Ennek három-négyszerese lehetett a sebesültek száma és ugyancsak több millió a hadifoglyoké. A hadiözvegyek száma 3 millióra, a hadiárváké 6 millióra rúgott. A trianoni Magyarország területén 1922-ben 115 ezer hadirokkantat, 61 ezer hadiözvegyet és 56 ezer hadiárvát tartottak nyilván.¹³ A korábbi fegyveres konfliktusok áldozatainak a számához viszonyítva ezek a számok rendkívül magasak. A II. világháború halottaihoz képest azonban, akiknek a száma 50 millióra tehető, vagy az 1919-es spanyolnáthához képest, amelyben a minimális becslések szerint is 25–30 millióan pusztultak el, már jóval alacsonyabb. Az anyagi javak ugyancsak nagymértékben váltak az enyészet martalékává. Csak Észak-Franciaországban 26 ezer négyzetkilométer mezőgazdasági terület hevert parlagon, és 1200 templom, 1000 iskola, valamint több ezer gyár és épület vált romhalmazzá. A keleti fron-

¹¹ Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914-1918, az újraírt háború*. Bp., L'Harmattan, 2006, 47.

¹² Németh László: *Akasztófavirág*. Budapest, Magvető, 1985. 44.

¹³ Magyarországi pártprogramok, 75.

ton legalább ekkora károk keletkeztek. S mindezekén túl mélyek voltak azok a sebek is, amelyek az emberek lelkén estek. A kiábrándultság, a gyűlölet és a bosszúvágy milliókat kerített hatalmába, miközben a felejtésre és a megbocsátásra csak kevesen álltak készen. 1919 januárjában ilyen légkörben ült össze Párizsban a békekonferencia, amelyre a világ új rendjének a kidolgozása várt.

A békekonferencián huszonhét állam képviseltette magát, amelyek közül döntő szava Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Olaszországnak és az Egyesült Államoknak volt. A legfontosabb döntéseket e négy hatalom vezetői hozták, akikhez Japán képviselői csak alkalmanként csatlakoztak. Németország, a vele különbékét kötött Szovjet-Oroszország és a többi vesztes képviselői nem lehetek jelen. A békekonferencia tehát nem a hadviselő felek, hanem a győztesek tanácskozása volt, ami eltért az addigi békekötések gyakorlatától.

A békekonferencia egyik legtöbbet hangoztatott elve a nemzetek önrendelkezési joga volt, amit az amerikai elnök hirdetett meg 1918. január 8-án közzétett 14 pontos programjában. Wilson abban reménykedett, hogy egy igazságos rendezéssel minden további háborúnak elejét lehet venni. Georges Clemenceau francia miniszterelnök, aki egyben a békekonferencia elnöki tisztségét is betöltötte, tökéletes ellentéte volt az Újvilágból érkezett idealista kollégájának. Cinikus realistiként ő a győzelem maximális kihasználására törekedett. Vagyis a vesztesek, elsősorban Németország lehető legteljesebb meggyengítésére és egyben Franciaország jólétének és biztonságának a maximális előmozdítására. A kontinentális egyensúly hagyományos brit elvétől vezérelve David Lloyd George brit kormányfő általában mérséklően lépett fel Franciaország európai hegemoniára törő elgondolásaival szemben. Így gyakran került két tűz közé. Az olaszok a franciákéhoz hasonló elszántsággal képviselték saját, elsősorban a Földközi-tenger térségére vonatkozó érdekeiket. Vagyis a fennen hirdetett nemzeti-nemzetiségi elv és a stabilitásra való törekvés általában nemcsak kiegészült a győztesek gazdasági és stratégiai érdekeit tükröző szempontokkal, hanem gyakran alá is rendelődt azoknak. A veszteseknek bűnhődniük kellett.

A legfőbb bűnösnek tartott Németország minden határán veszített területeket. Elzász-Lotaringia visszakerült Franciaországához, míg Eupen és Malméd Belgiumé, Észak-Schleswig pedig Dániáé lett. A közel 150 éves megszakítottság után újra függetlenné vált Lengyelország megkapta Felső-Sziléziát, valamint Pomerániát és Nyugat-Poroszország egy részét egy olyan földnyelvvel (lengyel korridor), amely kijáratot biztosított számára a tengerhez. Kikötője a szabad várossá nyilvánított Danzig (Gdansk) lett. Ily módon Kelet-Poroszország Németország része maradt, ám megközelíteni csak tengeren lehetett. A nyersanyagokban gazdag Saar-vidék bányái 15 évre francia kézre kerültek. A Franciaországgal határos Rajna-vidéket demilitarizálták. Ez azt jelentette, hogy mintegy 50 km-es határ menti sávban minden német erődítményt leromboltak. Ebbe az övezetbe egyetlen német katona sem tehetett be a lábát. A német hadsereg létszámát 100 ezer főben állapították meg, és minden háborús hadianyagtól megfosztották. Az okozott károk miatt emellett jóvátételre is kötelezték. Gyarmatai közül egyet sem tarthatott meg. Ezeken – ún. mandátum-területek formájában – Nagy-Britannia és domíniumai (Ausztrália, Új Zéland, Dél-Afrika), valamint

Franciaország és a Csendes-óceán térségében Japán osztoztak. Az egykori kínai német területeket a Santung-félszigettel együtt Japán kapta.

Az Osztrák-Magyar Monarchia területén 4 új állam (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország) és három régi (Románia, Szerbia és Olaszország) osztozott. A soknemzetiségű dunai birodalom ténylegesen már 1918 őszén elemeire hullott, a békekonferenciának csak a pontos államhatárokat kellett kijelölni. Ez sem ment azonban könnyen. A nemzeti-nyelvi választóvonalakat részben nem lehetett, részben nem akarták pontosan követni. Így számos fegyveres konfliktus robbant ki. Az új határokkal különösen Magyarország elégedetlenkedett, amely ismeretes módon nemcsak területének mintegy kétharmadát és nemzeti-ségi lakosságának túlnyomó többségét veszítette el, hanem magyar anyanyelvű lakosságának is közel egyharmadát. Ausztria ugyanakkor azt nehezményezte, hogy megtiltották számára az egyesülést Németországgal.

A volt cári birodalom keleti területein ugyancsak új, független államok jöttek létre: északon Finnország, a Baltikumban Észtország, Lettország és Litvánia, tőlük délnyugatra pedig Lengyelország. Fehér-Oroszország és Ukrajna önállóvá válása végül megghiúsult. Besszarábia (Moldávia) pedig, amely 1812-ben került Oroszországhoz, Románia részévé vált.

Bulgária, amely nemzeti szempontból viszonylag homogén képet mutatott, területének legnagyobb részét megtarthatta. Kelet-Macedóniát azonban át kellett engednie a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság néven, Belgrád központtal megalakult délszláv államnak. Fájdalommal vették tudomásul Szófiában azt is, hogy egykori tengerpartja teljes egészében görög fennhatóság alá került.

A roskatag Oszmán Birodalomra ugyanolyan sors várt, mint a hozzá hasonlóan többnemzetiségű Habsburg Birodalomra és részben a cári Oroszországra. A győztesek minden arab területet elszakítottak tőle. Ezekből jött létre Szíria és Libanon, amelyek francia, valamint Palesztina, Transzjordánia és Irak, amelyek brit mandátumterületek lettek. Törökország kisázsiai partvidékét és európai hídfőállását ugyanakkor Görögország kapta, míg a Dardanellák nemzetközi ellenőrzés alá került.

Bár a szultán elfogadta a kemény és megalázó feltételeket, a török közvélemény és a tisztikar jelentős része nem követte ezen az úton. Musztafa Kemál Atatürk tábornok vezetésével fegyveres ellenállás kezdődött, amely nemcsak a szultánt fosztotta meg hatalmától, hanem az országba nyomult idegen (főleg görög) katonaságot is kiűzte. Ennek köszönhetően 1923-ban Lausanne-ban Törökországgal új békeszerződést írtak alá. Ennek értelmében a kisázsiai partvidék és az európai hídfő Konstantinápolyval együtt az új Török Köztársaság része maradt. Az arab területek elvesztését és a tengerszorosok semlegességét viszont az új békeszerződés is kimondta.

A világháború és a párizsi döntések következtében Európa politikai térképe alaposan átalakult. Megdőlt négy császári trón – az orosz, a német, az osztrák-magyar és az oszmán – és felbomlott vagy alaposan átalakult négy soknemzetiségű birodalom. Helyükön független államok, jellemzően köztársaságok jöttek létre. A világháború előtt mindössze két köztársaság volt Európában: a svájci és a franciaországi. A háború után számuk 15-re emelkedett. Ezek között akadt nagy múltú, és most újjászületett állam, például Lengyelország, de olyan is, pél-

dául a három balti ország, amelyek semmiféle állami múlttal nem rendelkeztek. Utóbbiak szemében a versailles-i békerendszer a nemzeti célok valóra válását elősegítő és történelmi elégtételt hozó döntéssorozatként jelent meg. A vesztesek, mindenekelőtt a németek, a magyarok és a törökök perspektívájából viszont nemzeti katasztrófának látszott.

A Párizs környéki békékhez szorosan kapcsolódtak az 1921–1922-es washingtoni konferencián elfogadott nemzetközi szerződések: az ún. négyhatalmi egyezmény a Csendes óceáni szigetekről, az öthatalmi megállapodás a tengeri fegyverkezésről, és a kilenchatalmi szerződés Kínáról.

A világ új rendjén való örökös egy új nemzetközi szervezet, a Nemzetek Szövetsége, közkeletű nevén a Népszövetség feladata lett. Ezt eredetileg Wilson elnök kezdeményezte azzal a céllal, hogy a béke fenntartását biztosítsa. Európai szövetségeseinek elvtelen döntései miatt az Egyesült Államok végül nem lépett be a szervezetbe. A Népszövetséget így végül 32 győztes állam alapította, amelyhez a későbbiekben még több mint tucatnyi semleges és vesztes állam csatlakozott. Magyarországot 1922-ben, Németországot 1926-ban, a Szovjetuniót pedig 1936-ban vették fel a tagok közé.

Gyengesége ellenére a Népszövetség számos nemzetközi konfliktus elsimításában működött közre eredményesen. 1921-ben ilyen volt az Åland-szigetek Finnországnak ítéltelése, s ugyanakkor az ottani svéd kisebbség széleskörű jogainak a kikényszerítése. 1925-ben a Bulgária elleni görög támadás leállítását és az okozott kár megtérítését lehetett sikerként elkönyvelni. Dél-Amerikában a Peru és Kolumbia, valamint a Bolívia és Paraguay közötti határvita elsimításához járult hozzá a szervezet. Számos más ügyben azonban tehetetlennek bizonyult. A nagyhatalmak békebontó tevékenysége ellen például nem mindig lépett fel, s ha mégis, akkor szinte mindig sikertelenül. A szervezet kudarcai közé tartozott az 1932-ben összehívott leszerelési, illetve fegyverzetcsökkentési konferencia eredménytelensége is. Ez előrevetítette a szervezet legfőbb céljának, a béke megőrzésének kudarcát.

A versailles-i és washingtoni döntések olykor máig ható következményeiből elkerülhetetlenül adódott, hogy a Nagy Háború emlékezete különböző tartalommal épült be a hadviselők emlékezetébe. Másként és másra emlékeznek a győztek és a nyertesek, mint az elbukottak és a vesztesek. Ám – és az I. világháborúnak ez is egyik fontos újdonsága – mindenki emlékezett. Bár háborús emlékműveket már korábban is állítottak szerte a világban, csak a Nagy Háború után vált általánossá az emlékezés évről évre történő, ritualizált demonstrálása. Nagy-Britanniában, ahol az *Imperial War Museum* kialakítása már 1917-ben megkezdődött, a Németországgal kötött fegyverszünet napja, vagyis a november 11-e utáni első vasárnapot nyilvánították az emlékezet napjává (*Remembrance Sunday*). Ezen a napon 11 órakor két perce megáll a közlekedés és elhallgatnak a rádiók. Szokássá vált az is, hogy a Whitehall háborús síremlékéhez egy-egy csokor virágot helyeznek el. A csokrok elvileg abból a mezei virágból készültek, amelyek a Somme-i csatamezőt borították: pipacsból. Gyakorlatilag viszont – s ez Londonban könnyebb volt – piros színű krepp-papírból, amire idővel egy egész kis iparág szakosodott.

A francia parlament ugyancsak a november 11-e utáni első vasárnapot kívánta a megemlékezés napjává tenni. Az egykori frontharcosokat tömörítő veterán szövetségek tiltakozása miatt azonban 1922-ben végül más döntés született: november 11-ét ünnep- és munkaszüneti nappá nyilvánították. Az évről évre ismétlődő ünnepségek egyik csúcspontja a Diadalív alatt elhelyezett örökmécses lángjának fellobbantása este fél hétkor. Külön nagy nemzeti múzeuma a Nagy Háborúnak Franciaországban nem készült. A jelentős csatákat azonban több helyi és részben magánmúzeum is megőrökíti. Ilyen található Verdun-ben, a Somme melletti Péronne-ban és Meaux-ban. Az évek során a legtöbb francia településen emeltek egy-egy háborús emlékművet, amely körül november 11-én a helyi gyászolók és emlékezők gyűlnek össze. A rituálé nemcsak koszorúzásokból és emlékbeszédek elmondásából áll, hanem az eltűntek listájának a felolvasásából is. Az elhangzó nevekhez hozzáteszik: „elesett a hazáért”.

A brit és a francia gyakorlattól eltérően a Szovjetunióban semmiféle háborús kultusz nem alakult ki. A bolsevik vezetők nem a megdöntött cári hatalomhoz kötődő háború emlékezetének fenntartására, hanem saját dicsőségüknek az ápolására törekedtek. Az Osztrák-Magyar Monarchia győztes utódállamaiban pedig a nemzeti önmegvalósításért folytatott harc írta felül a háborús erőfeszítéseket. Jó példája ennek Csehszlovákia, illetve a Cseh Köztársaság, ahol a francia és az orosz hadsereg oldalán harcolt hadifoglyok és dezertőrök az emlékezetre méltó és szobrokba öntött hősök, nem pedig saját országuk akkori hadseregének engedelmes katonái.¹⁴

Magyarországon a Tisza-kormány kezdeményezte még 1917-ben, hogy minden település emeljen emlékszobrot a fegyvert fogott és elesett katonák tiszteletére. Ezek közül az elmúlt évtizedekben több elpusztult, néhányat tudatosan elpusztítottak, de igen sok település főterén még ma is állnak. A magyar ismeretlen katona sírját, amelyet a Hősök terén, a millenniumi emlékmű közelében állítottak fel, Bethlen István miniszterelnök avatta fel 1929. május 6-án. Beszédében Magyarország első világháborús harcait önvédelemként, az ügyet pedig, amiért a katonák harcoltak, megkérdőjelezhetetlen igazsággént mutatta be.¹⁵ A háború hivatalos emlékezete tehát az ország egységéért folytatott hősiesség harc toposza körül artikulálódott, s a szenvedő parasztkatona alakját elfedte a hősiesség honvéd figurája. A Diadalív árnyékában, a Forum Romanumon és a westminsteri apátságban ugyanilyen szellemben tartottak szónoklatokat, csupán a hősök voltak más nemzetiségűek és az igazságon értettek mást.

A II. világháború borzalmai több évtizedre elhalványították a Nagy Háború emlékezetét. Az 1960-as és 1970-es évek erőszakellenes és kozmopolita ifjúsági mozgalmak nemcsak a háborút és annak ideológiai hátterét, a nacionalizmust utasították el, hanem a patriotizmust is a múlt gyanús és hasznavehetetlen rekvizitumai közé utalták. Egyes országokban, például Németországban, ahol a ná-

¹⁴ Une mémoire portée par la société. Entretien avec Antoine Prost és Nicolas Offenstadt: Les consensus introuvables. In: *L'Histoire. Les collections. 14-18: la catastrophe*. 101–105.

¹⁵ *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. II. köt. Budapest, Genius Könyvkiadó Rt. 1933, 219–222.

cizmus terhes öröksége és az 1990-es újraegyesülés fölötti öröm kevés helyet hagy más történelmi események kultuszának, ez az érdektelenség a mai napig fennáll. A Szovjetunió utódállamainak történelmi emlékezetéből ugyancsak hiányzik a Nagy Háború. Franciaországban azonban ma is nagy kultusza van, nagyobb, mint a II. világháborúnak, s az 1950-es években túldimenzionált II. világháborús francia ellenállásnak. Az aktuálpolitikai érdekekkel összekapcsolódva ezt jelezte, hogy 2006-ban a francia hadseregben szolgált muzulmán, 2007-ben pedig a szenegáli katonák emlékművét avatták fel. A Nagy Háború kitüntetett emlékezetpolitikai statusára utalt az is, hogy az utolsó I. világháborús francia veteránt 2008-ban olyan katonai tiszteletadás keretében temették el, amelyen Nicolas Sarkozy köztársasági elnök és Jacques Chirac is részt vett. A tengementúli államokban ugyancsak az érdeklődés megélénkülése tapasztalható. 1993-ban Ausztráliában, 2000-ben Kanadában és 2004-ben Új-Zélandon avatták fel az ismeretlen katona sírját. Egészen különleges az a 2008-ban, a háború befejezésének 90. évfordulója alkalmából Canberrában felállított köztéri alkotás, amely nem a szokványos mondatok egyikével, hanem Kemál Atatürk anyákra és halott fiúkra utaló szavaival állít emléket a Gallipolinál elesett ausztrál katonáknak.¹⁶ A nemzeti szempontok háttérbe szorulása és a megbékélés szelleme jellemzi annak a kobaridi – „magyarul”: caporettoi – I. világháborús hadimúzeumnak a kiállításait is, amelyeket az olasz, a szlovén és a magyar szakemberek állítottak össze néhány évvel ezelőtt. Ugyanitt közös erővel tartják karban a katonatemetőket, helyreállítanak barakkokat és lövészárkokat, s többnyelvű emléktúrákat szerveznek. Tudom, hogy ez ma még nem minden egykori frontszakaszon képzelhető el. Biztos vagyok azonban benne, hogy idővel még a legádázabb I. világháborús ellenfelek leszármazottai is felfedezhetik magukban és őseikben az embert.

¹⁶ Idées reçues sur une hécatombe. Entretien avec Jay Winter. In *L'Histoire. Les collections*, i.m. 66–74. és 104–105.